

POGÁNY ÁGNES

Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon

A két világháború közötti korszak gazdaság- és társadalomtörténete iránt érdeklődő minduntalan szembetalálja magát azzal az el- lentmondással, hogy egyrészt az iskolázottsági szint emelkedéséről, a biztosítottak köré- nek bővüléséről, az étkezési, öltözködési szokások átalakulásáról, a szabadidős kultúra (nyaralás, kirándulás, mozi, rádiózás) terjedéséről olvashat – másrészt, ha a jövedelme- ket vizsgálja, igen alacsony kereseteket, csökkenő reálbéreket talál. Gál Benő, a hú- szas–harmincas évek ismert szakszervezeti statisztikusa szerint például a bérek a mun- káscsaládok szükségleteinek felét sem fedezték. A tisztánlátást tovább nehezítik a parasztnyomorról, a városi bércaszárnyák embertelen világáról, vagy éppen a tisztviselő- és értelmiségi családok elnyomorodásáról beszámoló korabeli szociográfiák, szépirodal- mi munkák.

Tanulmányomban az említett dilemma egy lehetséges feloldására teszek kísérletet. Abból a feltételezésből indultam ki, hogy a családok nyomasztó anyagi gondjaikon azzal próbáltak segíteni, hogy egyidejűleg többféle jövedelemre igyekeztek szert tenni, vagyis a háztartások jelentős része többkeresős volt, és a családfelek főfoglalkozásuk mellett ki- egészítő tevékenységet folytattak. Megpróbáltam a számomra ismert források, elsősor- ban a korabeli statisztikák alapján ellenőrizni hipotézisemet. Tisztában vagyok vele, hogy nem könnyű feladatra vállalkoztam. Ismeretes, hogy még a főfoglalkozásból szár- mazó jövedelmek feltárása sem egyszerű feladat, a kiegészítő jövedelmek esetében pe- dig végképp be kell érünk szórványos adatokkal. A nehézségek másik fontos oka, hogy a korabeli statisztikai adatgyűjtések a legritkább esetekben irányultak magára a háztar- tásra vagy a családra.

Budapesti munkásháztartások

Az Illyefalvi I. Lajos által vezetett *Fővárosi Statisztikai Hivatal* felbecsülhetetlen értékű munkát végzett, amikor az 1930. évi népszámláláshoz kapcsolódóan megkezdte Buda- pest társadalmának feltérképezését. E munka egyik reprezentatív eredménye volt a fő- város munkásságáról készült kötet.¹ E felmérés keretébe illeszkedett az a háztartássta- tisztika is, amely az egyik legfontosabb forrás vizsgálódásunk során. Bár az adatsor mindössze 50 háztartás adatait tartalmazza, mégis igen értékes, hiszen nemcsak az

¹ *Illyefalvi I. Lajos: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* Bp. 1930.

adott családok jövedelmeiről, de a lakáskörülményekről, a családok nagyságáról is tájékoztat.

A statisztikailag vizsgált háztartások összes bevételén végigtekintve azonnal szembeűnik, hogy mindegyik családnak igen sokféle forrásból volt jövedelme (2. táblázat). A családfők főfoglalkozásból származó keresete a háztartások bevételeinek alig több mint 60%-át adta. A családok 44 százalékában az apa mellékfoglalkozást is vállalt, az ebből származó jövedelem azonban mindössze 3%-kal járult hozzá a családok összes bevételéhez. Ennél sokkal jelentősebb, közel egynegyedes arányt képviselt a családtagok keresete: 31 családban a feleség is dolgozott, 22 családban a gyermekek, három család esetében pedig további családtagok is folytattak keresőtevékenységet. A rendszeres egyéb jövedelmek (albérlő és kosztos tartása, takarékbetétek kamatai, stb.) nem igazán nagyok, arányukat tekintve azonban meghaladták a családfők mellékjövedelmét. Annak ellenére, hogy a családok sokféle forrásból próbálták megélhetésüket biztosítani, a vizsgált háztartások jelentős része nem tudta kiadásait a bevételeiből fedezni, ezért a családok 44%-a kölcsönre, 22, illetve 18%-a használati tárgyaik elzálogosítására, vagy végleges eladására kényszerült. E nem rendszeres bevételek nem egészen 8%-kal járultak hozzá a családi költségvetésekhez.

Az ötven család között igen jelentős jövedelmi különbségek húzódtak, a legjobb helyzetű család esetében az egy fogyasztási egységre² jutó éves összjövedelem (1723,1 pengő) közel négyszerese volt a legrosszabb helyzetű családnak (445,6 pengő). A jövedelmi különbségek vizsgálata végett az 50 családot az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem alapján négy kategóriába soroltam: *alacsony, átlagos, átlag feletti és magas jövedelmű* családok csoportjaiba (1. táblázat). Az egyes jövedelmi csoportok közötti legszembetűnőbb különbséget, véleményem szerint, az az arány jelzi, amely megmutatja: hogyan viszonyul a családfő főfoglalkozásból származó keresete a család összes bevételéhez (2. táblázat). Középarányosnál alacsonyabb az arány az átlagos és az átlag feletti jövedelmű családok (II. és III. csoport) esetében, nagyobb az alacsony és a magas jövedelmű családoknál (I. és IV. csoport). A 2. és 3. táblázat adatai alapján úgy tűnik, hogy az egyes csoportok közötti jelentős különbségeket nem lehet pusztán azzal az eltéréssel megmagyarázni, amely a családfők főfoglalkozásból származó keresetei között lehet fel. Valószínű tehát, hogy azok háttérében a családok életstratégiájának egésze, vagyis a pótlólagos jövedelmek szerzésére irányuló törekvések állhatnak.

1. táblázat

Munkásháztartások jövedelmi csoportok szerint

	I.	II.	III.	IV.	Együtt
Egy fogyasztási egységre jutó évi összjövedelem (pengő)	-649	650-999	1000-1349	1350-	
Családok száma	13,0	26,0	7,0	4,0	50,0
Családok átlagos létszáma (fő)	5,9	4,9	3,9	4,0	4,9
Családonkénti átlagos fogyasztási egység (fő)	4,2	3,7	3,0	2,9	3,6
Átlagos gyerekszám	3,8	2,8	1,7	2,0	2,8
Gyermekek átlagos életkora (év)	9,6	10,6	9,7	6,8	10,0

Forrás: *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930. 410-413.

² Longworthy-féle fogyasztási egységek: felnőtt férfi: 1,0, felnőtt nő: 0,8, gyermekek kor szerint: 0,3-0,8 egységnek felelnek meg.

2. táblázat

Munkásháztartások jövedelemszerkezete (1929)

	Jövedelmi csoportok									
	I.		II.		III.		IV.		Együtt	
Családonkénti átlagos évi jövedelem	P	%	P	%	P	%	P	%	P	%
1. Családfő főfoglalkozásából	1424,2	63,0	1634,6	55,9	1969,2	57,8	3778,9	85,5	1798,3	61,2
2. Családfő mellékfoglalkozásából	69,7	3,0	102,3	3,5	5,6	0,2	271,7	6,1	93,8	3,2
3. Családtagok keresete	537,7	23,8	847,2	29,0	936,4	27,2	–	–	711,5	24,2
4. Egyéb rendszeres bevétel	40,9	1,8	126,2	4,3	135,4	4,0	226,7	5,1	113,3	3,8
5. Rendkívüli bevétel	189,7	8,4	213,0	7,3	358,5	10,5	144,1	3,3	221,8	7,6
Összesen (1–5)	2262,2	100,0	2923,3	100,0	3404,9	100,0	4421,4	100,0	2938,7	100,0
Egy főre jutó	383,4		596,6		873,1		105,4		599,7	
Egy fogyasztási egységre jutó	541,2		796,5		1135,0		1524,6		815,4	

Forrás: *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930. 410–413.

Magyarázat: Rendszeres bevételek: takarékbetétek kamatai, kölcsönadott pénz törlesztése, albérlőktől és kosztosoktól kapott bevételek, készpénzmaradvány előző hóról, házbér. Rendkívüli bevételek: másoktól kapott segélyek, pénzbeli ajándékok, kölcsönvett pénzek, bevételek elzálogosított tárgyak után, eladott ruha, cipő stb. ára.

3. táblázat

Munkásháztartás-típusok, a bevételfajták átlagtól való eltérése

	Jövedelmi csoportok				
	Átlag	I.	II.	III.	IV.
Családonkénti átlagos évi jövedelem					
Családfő főfoglalkozása	100,0	79,2	90,9	109,5	210,1
Családfő mellékfoglalkozása	100,0	74,3	109,1	6,0	290,0
Családtagok keresete	100,0	75,6	119,1	131,6	–
Egyéb rendszeres bevétel	100,0	36,1	111,4	119,3	200,1
Rendkívüli bevételek	100,0	85,5	96,0	161,6	65,0

Forrás: *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1930. 410–413. (Ld. még a 2. táblázatnál található magyarázatot!)

A 13 *alacsony jövedelmű család* (I. csoport) kisebb egy főre jutó jövedelme egyértelműen arra vezethető vissza, hogy mind a családfő keresete, mind a családtagok jövedelmei alacsonyabbak a többi csoporthoz tartozó háztartásokban elért jövedelmeknél. Lényeges tényező azonban az is, hogy e csoport családjaiban a legmagasabb a gyermekek száma, illetve a háztartások egyúttal itt a legnépesebbek (1. táblázat). Ez annak ellenére is csökkentette az egy főre jutó jövedelmet, hogy hat családban a gyermekek már pénzt kerestek.

Az első csoportba tartozó családokra jellemző az, hogy a családfők mellékkeresetének nagysága mind nagyságában, mind arányában elmaradt az átlagtól, mindössze négy családban vállaltak az apák mellékfoglalkozást. Bár 11 család esetében találunk kereső családtagot is (öt esetben csak a feleség, egy esetben csak a gyerekek, öt esetben pedig a feleség is és a gyerekek is munkát vállaltak), keresetük nagysága és aránya az átlagnál alacsonyabb (3. táblázat). A legnagyobb eltérést az ún. egyéb rendszeres bevételeknél találjuk, melyek nagysága alig több, mint egyharmada az ötven családnál számí-

tott átlagnak, és a családok költségvetéséhez is az átlagosnál jóval kisebb mértékben járulnak hozzá. Az első jövedelmi csoportban egyáltalán nem találni készpénz-megtakarítást, nincs takarékbetét vagy kölcsönadható pénz, ami persze a családok alacsony jövedelmeiből is adódhat. Nem jellemző azonban ebben a körben az albérlő, vagy kosztos tartása sem, ami valószínűleg nem magyarázható a lakások szűkösségével.

Talán meglepő, de a négy jövedelmi csoport közti óriási jövedelemdifferenciák ellenére a lakáshelyzetben korántsem találunk jelentős különbségeket. Az ötven család többsége (az albérlőt tartók is) főberleti szoba-konyhában lakott családnagyságtól és jövedelmi helyzettől teljesen függetlenül. Mindössze négy család élt két szoba-konyhás lakásban, közülük az egyik az alacsony jövedelmű, vagyis az első csoportba tartozott, mint ahogyan az egyetlen háromszobás lakásban lakó család is (a két család egyike sem tartott albérlőt). Hasonló következtetésekre jutott Lackó Miklós is megállapítva, hogy a Hofherr–Schranz-gyári munkások lakásviszonyai is meglehetősen függetlennek tűntek béreik nagyságától.³

Míg az alacsony jövedelmű csoportba tartozó háztartásoknak egyéb rendszeres jövedelmei alig voltak, addig a rendkívüli bevételek aránya itt felülreprezentált (annak összege azonban nem). Ez egyértelműen jelzi, hogy ezek a családok rendezetlen viszonyok között, pénztartalékok nélkül, nagyfokú létbizonytalanságban éltek. A tizenhárom család közül nyolc kapott pénzsegélyt, három kölcsönt vett fel, öt család pedig zálogházba tette, illetve véglegesen eladta az értékeit.

Feltételezésem szerint az első csoportba tartozó családok első generációs, feltehetően szakképzetlen munkások családjai lehettek. Erre utal a családonkénti nagy gyermeklétszám és a családfők alacsony keresete. A szakképzetlen és a városi közegben kevésbé jártas családfők talán kisebb eséllyel tudtak mellékállást vállalni. A rendszeres egyéb bevételek hiánya, illetve alacsony összege arra enged következtetni, hogy e családok valószínűleg alig lehettek képesek, esetleg nem is nagyon törekedtek pótlólagos bevételekre szert tenni. A családok életstratégiáját így inkább a máról holnapra élés határozta meg.

A másik három jövedelmi csoportra is jellemző, hogy a háztartások többféle forrásból párhuzamosan húztak jövedelmet. Az *átlagos jövedelmű családok* (II. csoport) esetében igen jelentős arányban vállaltak a családfők mellékfoglalkozást (14 esetben). A családtagok keresete e családok költségvetéséhez jártult hozzá legnagyobb arányban, az összes bevétel 29%-ával (2. táblázat). A huszonhat családból huszonegyben a családtagok is keresőtevékenységet folytattak: hét esetben csak a feleség, hét esetben a gyerekek, és ugyancsak hét esetben a feleség és a gyermekek egyaránt hozzájárultak a családi bevételekhez. Ez annál inkább magas arány, mivel mindössze nyolc családban voltak 14 éven felüli gyermekek. Jelentős arányt képviseltek az egyéb rendszeres bevételek is, hat család albérlőt, kosztost tartott, egy család házat adott bérbe, négy család pedig megtakarított pénzzel rendelkezett. Ugyanakkor e családok is viszonylag sűrűn folyamodtak kölcsönért (11 esetben), illetve segélyért (12 esetben), 11 esetben pedig javaik elzálogosítása, illetve eladása révén enyhítettek feszítő gondjaikon.

Mindent összevetve elmondható, hogy e családok az első csoportnál jóval sikeresebb megélhetési stratégiát követtek. Míg a családfők főfoglalkozásból származó éves

3 *Lackó Miklós*: Gépgyári munkások az 1930-as években. A Hofherr és Schranz gyári munkásfelmérés eredményei. Századok 1989. 26–31.; a munkások lakáshelyzetére ld. még: *Gyáni Gábor*: Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Bp. 1992. (Mikrotörténelem)

összkereset átlagos nagysága alig több mint 200 pengővel haladta meg az első csoportba tartozó családokét, addig a családok átlagos évi összes bevétele már több mint 660 pengővel volt nagyobb. A második csoport kedvezőbb anyagi helyzete részben annak köszönhető, hogy kisebb volt körükben az átlagos családnagyság, illetve kevesebb gyerek akadt bennük. A családok mégis döntően azzal tudtak anyagi helyzetükön javítani, hogy a családfő főfoglalkozásából eredő jövedelme mellett egyéb bevételekre is szert tudtak tenni. A kiegészítő bevételek 44%-kal járultak hozzá a családi költségvetéshez, ez a legmagasabb arány az összes jövedelmi csoportban. A családtagok nagyarányú munkavállalása nyomán keresetük a családfő összes keresetének a felét is meghaladta.

A harmadik csoportba tartozó (*átlagon felüli jövedelmű családok*) esetében is számottevő mértékben vállaltak a családtagok munkát: valamennyi családban dolgozott a feleség, két családban pedig a gyerekek is pénzt kerestek (három családban voltak 14 éven felüli gyerekek). A családfők a főfoglalkozásuk után kapott viszonylag magas bér mellett már nem vállaltak mellékfoglalkozást (mindössze egy családban volt az apának másodállása), sőt albérlőt és kosztost sem tartottak. E családoknál is előfordult, hogy átmeneti pénzzavaraikon egyedül a segély vagy a kölcsön segített (két, illetve három esetben), a zálogházra azonban már egyikük sem szorult rá.

A harmadik csoport családjaiban általánossá vált a kétkeresős és kétgyermekes modell. Igen érdekes, hogy az egyes jövedelmi csoportoknál mindig egy-egy gyermekkel csökken a családonkénti átlagos gyermekszám, amíg el nem érte a két gyermeket mint alsó küszöböt (1. táblázat). Lackó Miklós már az egykés munkáscsaládok térnyerését is regisztrálja a harmincas évek végén.⁴ A családok anyagi helyzetének javításában a gyermekszám korlátozásának fontos szerepe lehetett, akárcsak annak az ettől egyáltalán nem független jelenségnek, hogy az anyák is egyre nagyobb számban vállaltak a családon kívül keresőmunkát.

Ha a harmadik csoport jövedelmi viszonyait a második csoportéval hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy az átlagon felüli jövedelmű csoportba tartozó családok összes bevétele átlagosan közel 500 pengővel alakult magasabban. Ezt a különbséget döntően a családfők magasabb keresete okozta (260 pengő), és persze a családtagok is (közel 100 pengővel) többet kerestek. A harmadik csoportba tartozó háztartások átmenetet képeznek a második és a negyedik csoport által képviselt megélhetési stratégia között. A második csoport családjai úgy próbáltak anyagi helyzetükön javítani, hogy minden kínálkozó pénzszerzési lehetőséget megragadtak és igen sok munkával érték el átlagos jövedelmű helyzetüket. A harmadik csoport tagjai már nem használták ki a munkaerejüket ilyen extenzivitással. A családfő magasabb keresete (feltehetően szakképzettsége folytán), illetve a családtagok keresete révén viszonylag magasabb jövedelmi színvonalat tudtak elérni, bár a lakáshelyzetük nem volt jobb a többi családnál. Fontos, hogy ezekben a családokban is munkát vállaltak a gyermekek, ami korlátozta a továbbtanulásukat és így megakadályozta, hogy magasabb béreket érhessenek el életük későbbi szakaszán.

A negyedik csoportba tartozó (*magas jövedelmű*) családok kimondottan jó anyagi körülmények között éltek, az évi 1000 pengőt meghaladó éves egy főre jutó jövedelem, a családfők havi több mint 300 pengős keresete magas életszínvonalat garantált számukra. A háztartások költségvetése a családfők keresetén alapult, az apák főfoglalkozásából származó munkabér a családok összes bevételeinek 85,5%-át képezte. A négy családból

⁴ Lackó M.: i. m. 10–14.

háromban az apák másodállást is vállaltak, a fő- és mellékállás jövedelme együtt a családi jövedelmek 92 százalékát adta. E csoportban a családtagok nem folytattak keresőtevékenységet. Ennek egyik oka az lehetett, hogy sok volt a kiskorú gyermek a csoportba sorolt családokban, és csak egyikükben akadt 14 éven felüli gyermek. Fontosabb azonban a családfők kimagasló keresete, ami önmagában is jó anyagi helyzetet biztosított. Segélyt, kölcsönt egy-egy család vett igénybe, albérlőt is egyetlen család tartott, megtakarított pénze pedig két családnak volt. Mai szemmel nézve a lakásméreték szűkössége viszont annál meglepőbb, hiszen évi 4–5000 pengős jövedelemmel értelmiségi, vagy tisztviselő családok két-három szobás lakásban, középosztályi életszínvonalon éltek ekkoriban. Ez arra figyelmeztet, hogy a lakásnagyság nem közvetlenül függött a jövedelemtől vagy a család nagyságától, hanem fontos szerep jutott benne az egyes társadalmi csoportokban érvényesülő kulturális mintáknak is.

Négy típust, négy megélhetési stratégiát különböztettem meg az ötven budapesti munkáscsalád körében felvett háztartásstatistika alapján, a kimondottan szűkös körülmények között, máról holnapra élőt, a minden munkaalkalmat megragadó önkizsákmányolót, a kétkeresős-kétgyermekest, valamint a magas jövedelmű, egykeresős háztartásokat. Következtetéseim legfőbb gyengéje, hogy az adatokat szolgáltató családok száma, maga a minta igen kicsi. Joggal vitatható tehát állításaim általánosíthatósága. Bizonyára sok egyéb tényezőt is figyelembe kellene vennünk még, így például a statisztika számára gyakran megfoghatatlan, ám esetenként akár anyagi javakban is testet öltő rokonsági kapcsolatokat.⁵ Fontos azonban, hogy azokban a családokban, ahol a családfő keresete alacsony volt, a család jólétét erősen meghatározta, hogy milyen pótlólagos jövedelmi forrásokat tudott a család bevonni, mindenekelőtt a családtagok munkába állása révén.

Kettős jövedelmű háztartások

Ha képet kívánunk alkotni magunknak arról, hogy milyen jellegű jövedelmekre tehetek szert az egyes háztartások a két világháború közötti Magyarországon, akkor érdemes megvizsgálni az úgynevezett kettős jövedelmű családokat, melyekben az ipari munkások a gyárból vagy műhelyből hazatérve mezőgazdasági tevékenységet is folytattak, vagy fordítva, a mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok ipari üzemekben vállaltak munkát.

Az 1930. évi népszámlálás szerint Magyarországon a nem mezőgazdasági foglalkozású lakosságnak is viszonylag nagy része rendelkezett ingatlanulajdonnal.⁶ Az adatok értelmében a nem mezőgazdasági foglalkozású, kereső férfiak több mint negyedének, a nem mezőgazdasági foglalkozású kereső nők több mint a nyolcadának volt valamilyen ingatlana. A ház-, illetve földtulajdonból származó jövedelmeknek sem a nagyságát, sem pedig a főfoglalkozásból származó jövedelemhez való arányát nem ismerjük, ennek ellenére feltételezhető, hogy nem elhanyagolható a szerepük a családi büdzsé alakulásában. Feltűnően magas az ingatlanulajdonosok aránya a férfi iparosok körében: a molnárok háromnegyede, a kőművesek 73%-a, a takácsok 69%-a rendelkezett valamilyen ingat-

⁵ *Ambrus Péter*: A Dzsumbuj. Egy telep élete. Bp. 1988.

⁶ Az 1930. évi népszámlálás. VI. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei. Bp. 1941. (Magyar Statisztikai Közlemények 114.) 180–188.

lanbirtokkal. Az önálló férfi iparosok 43%-ának háza, 30%-ának pedig földje volt. A segédszemélyzet körében, ha szerényebb mértékben is, de szintén találunk ingatlanulajdont: a férfi segédszemélyzet nem egészen egyötödének föld- vagy háztulajdon volt a kezén. A férfi tisztviselők esetében ugyanakkor az arány 21,7%. Az ingatlanulajdonosok aránya valamivel magasabb a közszolgálatban alkalmazott tisztviselők és a segédszemélyzet esetében. A földbirtokok nagysága az esetek 80–90%-ában öt holdon alul maradt s minden második birtok még az egy holdat sem érte el, megművelésük tehát a család megélhetését önmagában semmiképp sem biztosíthatta. A népszámlálási adatok alapján 1930-ban 428 ezer nem mezőgazdasági keresőnek lehetett mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelme, amely kiegészítette a főfoglalkozásából származó keresetét.

A kettős jövedelmű háztartások tipikus képviselői az ingázó munkások. Ruisz Rezső számításai szerint egyedül Budapestre 55–60 ezren ingáztak be naponta a harmincas évek elején. Egyes főváros környéki községekből (Rákoshegy, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr stb.) az ingázók aránya elérte a keresők 40–55%-át is.⁷

Nemcsak a fővárosi, de a vidéki ipari üzemek is gyakran foglalkoztattak környező falvakban élő munkásokat. Az ilyen üzemek jellegzetes képviselői a cukorgyárak, amelyek viszonylag kevés állandó munkást foglalkoztattak, és főként az őszi kampány idejére vettek fel olykor ezernél is több idénymunkást a szomszédos településekről. Rézler Gyula kiemeli, hogy a cukorgyári kampány idején a cukorgyári idénymunkások munka nélkül maradtak volna, mivel arra az időre a mezőgazdasági munkák már véget értek. „Ácsolt úgyszólván a fél falut az ottani cukorgyár tartja el. Idény alatt 200–220 pengőt keresnek az ácsiak. Meglehetősen jómódban is él az ácsi nép. Majdnem mindegyik idénymunkásnak van földje. Az egyiknek csak két hold, de sokan 10–15 holdat is mondhatnak magukénak. Gyár nélkül az ácsi nép valószínűleg csak tengődő parasztfalu lenne, mint annyi más ezen a környéken, a nagybirtokrendszer fojtó ölelésében”.⁸

A gyáraknak, így többek közt a kaposváriak is, állandó idénymunkás-gárdája volt, mely minden év októberében visszatért a gyárba. A kaposvári cukorgyár idényen kívül is tudott munkásainak munkaalkalmat biztosítani, részben saját földbérletén és állatgazdaságában, részben pedig a hozzá tartozó egyéb ipari üzemekben.⁹ A cukorgyári munkások egy-egy gyártási kampány idején 200 pengő körül kerestek, az ötpengős napibér a mezőgazdasági napszámnak három-négyszerese volt, a 12 órás gyári munkaidő pedig rövidebb, mint a mezőgazdasági munkáknál megszokott 14–16 órás munkanap. Az állandóan alkalmazott munkások helyzete még ennél is jobb volt, 70–90 filléres órabért, lakást, konyhakertet, fűtést, világítást adott nekik a gyár.

⁷ Ruisz Rezső: Közlekedési adottságok Budapest agglomerációjának kialakulásában. Vasúti és Közlekedési Közlöny 1932. 69. sz. 622–624. és 71. sz. 635–638. Idézi: *Mozolovszky Sándor*: Nagy-Budapest népességének foglalkozási megoszlása 1930-ban és az ingaszerű vándormozgalom. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 72. 4.) 12.

⁸ Rézler Gyula: A cukorgyári munkások szociális helyzete Magyarországon. Kelet Népe 1939. 6. sz. 344–352.

⁹ Jenei Károly: A Mezőgazdasági Ipar Rt. Somogy megyei üzemai 1890–1948. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 2. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1971. 226.; *Csima József*: Egy magyar cukorgyár üzeme és annak közigazdasági jelentősége, különös tekintettel a munkásviszonyokra. Egyetemi disszertáció, Bp. 1927. 10.

Általában véve paraszti a háttere a bányászok, az üveg-, téglá- és bőrgyári munkások, a fűrésztelepi dolgozók jelentős részének is.¹⁰ A vidéki ipari üzemekben vállalt munka a fővárosinál jóval alacsonyabb munkabérek, a rossz, sokszor egészségtelen munkafeltételek, a hosszú napi munkaidő és a sokszor igen megerőltető fizikai munka ellenére is fontos bevételi forrást jelentett az érintett családoknak. A lakóhely közelében fekvő bánya, vagy gyár esetenként stabil jövedelemkiegészítést tett számukra lehetővé, földjük kis mérete folytán így mindenképpen az idegenben végzett munkán alapult e családok egzisztenciája.

Kerék Mihály 96 alföldi mezőgazdasági munkáscsalád bevételeit összesítette. A családok összjövedelmének alig több mint a harmada származott a saját föld megműveléséből, illetve az állattartásból, a bevételek kétharmada az aratásnál, illetve máshol vállalt munkákból, illetve a családtagok keresetéből adódott (4. táblázat).¹¹ Egy hasonló dunántúli vizsgálat eredménye szerint a 100 kat. holdon aluli gazdaságok összes jövedelmének 70,7%-a a mezőgazdaságból és 29,3%-a pedig más forrásból származott az 1929–1938 közötti időszakban.¹² Szalánczy Károly kutatásai alapján egy kővágóörsi napszámoscsalád jövedelmének 55 százalékát idegenben végzett munka után kapta, ami nem csak mezőgazdasági tevékenység volt, hiszen a feleség szintén pénzt keresett munkájával.¹³

4. táblázat

Kilencvenhat alföldi mezőgazdasági munkáscsalád átlagos éves bevételei, 1932

	Bevétel	
	P	%
Aratás	69,1	21,7
Különböző munkák	86,5	27,1
Földművelés és állattartás	112,0	35,1
Házastárs és családtagok keresménye	51,2	16,1
Összesen	318,8	100,0
Egy főre jutó kereset	55,8	

Forrás: *Kerék Mihály*: Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz. Magyar Gazdák Szemléje 1933. 614.

10 *Csikós-Nagy Béla*: A bőrgyári munkásság.; *Olti Vilmos*: A fűrészipari munkásság.; *Urbán János*: Az üvegyári munkásság. In: Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép. Szerk. Rézler Gyula. Bp. 1940. (Közgazdasági Könyvtár XXIV.) 70–122.; *Rézler Gyula*: A téglagyári munkások szociális helyzetképe. Kelet Népe 1938. 11. sz. 362–372.

11 *Kerék Mihály*: Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz. Magyar Gazdák Szemléje 1933. 591.

12 *Juhos Lajos–Kulin Sándor–Pataky László*: Jelentés a 100 holdon aluli dunántúli kisgazdaságok 1938. évi jövedelmi helyzetéről. Magyar Gazdák Szemléje 1939. 457.

13 *Szalánczy Károly*: Néhány magyar földművescsalád-típus élete számokban. Debrecen, 1932. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának kiadványai VI. 24.) 7–11.

Gunst Péter szerint a mezőgazdasági munkás, gazdasági cseléd, törpebirtokos családok 80 százalékában volt két kereső, 15%-ában pedig legalább három keresővel számolhatunk. Igazi nyomorban (évi 300 pengő alatti bevétellel) azokban a családokban éltek, ahol a kereső-eltartott arány ennél kedvezőtlenebb volt, ami a családok kb. 9%-ára tehető.¹⁴ Gunst Péter szerint a mellékjövedelmeknek a család összes jövedelméhez viszonyított aránya annál nagyobb lehetett, minél kisebb volt a családi gazdaság mérete, átlagosan azonban 40% körüli értékre becsüli.¹⁵

Budapesti tisztviselő- és értelmiségi háztartások

Az első világháborút követően tisztviselő- és értelmiségi családok tömegeit fenyegette az anyagi lecsúszás réme. A trianoni Magyarországon túlméretezetté vált államapparátus és az infláció együttes hatásaként az állami tisztviselők elvesztették korábbi kiváltságos helyzetüket, és e téren a harmincas évek sem hoztak érdemi változást. A magántisztviselők sem élveztek kedvezőbb helyzetet, a magánüzemi és az állami üzemi tisztviselők keresete például nemcsak a vas- és gépipari szakmunkások bérei mögött, de a harmincas évek második felében már a betanított munkások keresete mögött is elmaradt.¹⁶ Túlnépesedés fenyegette az értelmiségi pályákat is, ennek következtében azután csökkent a pályán elérhető jövedelmek nagysága. Az egészségügy fokozódó államosítása, a baleseti és betegségi biztosítás kiterjesztése lenyomta az állami alkalmazott orvosok bérét, miközben szűkítette a magánpraxis piacát is. Az értelmiségi pályák a harmincas évekre végletesen polarizálódtak: egyfelől a szűk, magas jövedelmű, szabadfoglalkozású elit, másfelől az alkalmazotti státuszú, igen alacsony jövedelműek nagy tömege állt.¹⁷

E jelenségek a középosztályhoz tartozó családokat is arra kényszerítették, hogy megpróbáljanak pótlólagos jövedelemforrásokat találni a maguk számára. A polgári életforma megőrzése érdekében azonban bizonyos kereseti források egyáltalán nem jöhettek számításba, így például a gyermekek korai munkába állása nehezen lett volna összeegyeztethető a család középosztályi helyzetével. Mindennek ellenére sem ritka körülmény a kétkeresős családmódel (5. táblázat), különösen a tanárok és tanítók között. A női közalkalmazottak 83%-ának volt szintén kereső foglalkozású házastársa, többségükben közalkalmazott.¹⁸ A magántisztviselő férfiak kétharmada, a nők közel 58%-a az egyedüli kereső a családban. A többkeresős magánalkalmazotti háztartások 54%-a kétkeresős, 27,6%-a három, 18,4%-a pedig négy vagy több keresővel rendelkezett. A többkeresős családok több mint háromnegyedében a főfoglalkozásból származó kereseten kívüli jövedelmek nem haladták meg a havi 200 pengőt.¹⁹ Minden ötödik orvos, minden hatodik mérnök családjában pedig a házastárs is dolgozott.

14 *Gunst Péter*: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Bp. 1987. 83–84. 15 I. m. 55–56., 58.

16 *Pogány Ágnes*: Munkabérek a két világháború közötti Magyarországon. *Történelmi Szemle* 1989. 95.

17 *Kovács M. Mária*: Aesculapius militans. Érdekvédelem és politikai radikalizmus az orvosok körében, 1919–1945. *Valóság* 1985. 8. sz. 69–70.

18 *Laky Dezső*: A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statisztikai Közlemények 67. 1.)

19 *Hoffman Dezső*: A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statisztikai Közlemények 63. 4.) 62–65.

5. táblázat

**Kétkeresős háztartások aránya
a budapesti tisztviselő- és értelmiségi
családok között (százalék), 1930**

	%
Ügyvédek	6,7
Orvosok	19,0
Mérnökök	6,1
Közalkalmazottak:	15,1
Ebből: ügyészek, bírák	6,8
tanszemélyzet	44,0
egyéb hivatalnokok	15,1
altisztek	5,8
Magánalkalmazottak	32,8

Forrás: *Hoffman Dezső*: A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 63. 4.); *Illyefalvi I. Lajos*: Az ügyvédek, orvosok és mérnökök szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 83. 1.); *Laky Dezső*: A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 67. 1.)

A középosztály háztartásaiban viszonylag gyakori jövedelemforrásnak számított a családi támogatás. A fővárosi orvosok közül minden negyediket, az ügyvédek közül minden ötödiket segítette családja, rendszerint a szülők, pénz, lakás vagy ellátás formájában. A támogatott mérnökök közel 60%-a, az orvosok 55%-a, az ügyvédeknek 28%-a volt nőtlen, vagyis feltehetően főként a pályakezdők kaptak ilyen jellegű segítséget.²⁰

A mellékállások kérdése nehezebben ítélné meg. A köztisztviselők számára bizonyos állások eleve tiltottak voltak,²¹ másfajta mellékállások vállalását pedig a munkáltató előzetes engedélyéhez kötötték. A rendelkezések következtében valószínűleg az adatszolgáltatók közül sokan eltitkolták másodállásukat.²² Az adatok szerint a köztisztviselők 6,1%-ának volt mellékfoglalkozása, legnagyobb arányban az alacsony keresetű pedagógusoknak. Másodállás vállalása inkább a férfi alkalmazottakat jellemezte. A másodállásban lévők egyharmada havi ötven, kétharmada havi száz pengőnél kevesebb bevételre tett szert ily módon.²³ A magántisztviselők közül aránylag kevesebben vállaltak

²⁰ *Illyefalvi I. Lajos*: Az ügyvédek, orvosok és mérnökök szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. é. n. (Statistikai Közlemények 83. 1.) 86.

²¹ Az 1896. évi 1196. számú szolgálati szabályzat és az 1897. évi XX. tc. 4. paragrafusára kifejezetten megtiltotta a közalkalmazottaknak, hogy javadalmazott állást vállaljanak bankok, vállalatok alapításánál vagy azok valamely vezetői testületében. Ld. még: *Szabolcs Ottó*: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában (1920–1926). Bp. 1965. 71.

²² *Laky D.*: i. m. 53.

²³ *Illyefalvi I. L.*: Az ügyvédek i. m. 86.

mellékállást (a férfi tisztviselők itt is nagyobb arányban képviseltették magukat, mint a nők), a magántisztviselők másodállásai azonban az esetek háromnegyedében havi 50 pengőnél többet jövedelmeztek.²⁴

Az ügyvédek, orvosok, mérnökök esetében is gyakran találkozunk azzal, hogy több helyen is munkát vállaltak. Az ügyvédek a magániroda mellett vállalati jogtanácsosként, vállalkozások vezető testületeiben végeztek munkát, az orvosok több helyen is rendeltek, a kórházi és rendelőintézeti állás mellett magánpraxist folytattak. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal 1930. évi felmérése szerint 1616 állandó alkalmazásban álló orvos közül 1114 magángyakorlatot is folytatott, és összesen 2935 állást töltött be. Közülük 271-nek kettő, 39-nek három mellékállása volt. Az állások halmozása és a pályán eltöltött idő hossza pozitív korrelációt mutatott. A kettőnél több állással bíró orvosok majdnem kétharmada több mint tíz éve működött a pályán, miközben az összes orvos közti arányuk alig ötven százalék volt.²⁵ Az adatfelvétel időpontjában a vizsgált budapesti mérnökök 8,1%-a rendelkezett mellékállással: átlagosan 1,53 állás jutott egy mérnökre. A mellékfoglalkozások 80,7%-a szakmai jellegű, 8,8%-a pedig üzleti vállalkozás volt.

Az albérlőtartás is elterjedt jövedelemkiegészítési forma a budapesti középosztály körében. Az illetmények között lakáspénzt is élvező tisztviselőcsaládok viszonylag tágas (két-, három-, esetleg négyszobás) lakásaiban nem volt ritka az albérlő. Míg a családon kívül végzett másodállás inkább a férfiakat jellemezte, az otthon falai közötti jövedelemszerzésre alkalmat nyújtó albérlőtartással többnyire a nők foglalkoztak. A női közalkalmazottak 12 százaléka tartott lakót otthonában.²⁶ A gyermekét egyedül nevelő özvegy vagy elvált magántisztviselőnők közül minden harmadik, a gyermektelen s egyedül élő magántisztviselőnők közül minden negyedik tartott ágy- vagy albérlőt.²⁷ Az albérlős magánalkalmazotti háztartások 46%-a 1930-ban már két évnél hosszabb ideje adott albérlőnek helyet az otthonában, a gyermeküket egyedül nevelő, albérlőt tartó tisztviselőnőknek pedig több mint a 60 százaléka élt két évnél hosszabb ideje albérlővel egy fedél alatt. Az albérlőt tartó magánalkalmazottak 75%-a egy szobát, a gyermektelen elvált vagy özvegy tisztviselőnőknek viszont több mint a fele egy szobánál többet adott ki albérlőbe. A diplomások közül az ügyvédek 9,5%-a, a mérnökök 7,5%-a tartott albérlőt, ami elmarad a tisztviselőknél tapasztalt aránytól. Az albérlőtartás gyakoribb a gyermekes diplomás háztartásokban. Az albérlőtartó mérnökök 45 százalékát az egy- és kétgyermekes családok adták, miközben számarányuk csak 22,5% a mérnökök között.²⁸

A népszámlálási adatok bizonyossága szerint a fővárosi diplomások és tisztviselők földtulajdona nem érte el a hasonló foglalkozásúak országos átlagát. A budapesti ügyvédek, orvosok és mérnökök szűk, igen vagyonos csoportja viszont bérháztulajdona után is komoly jövedelmet húzott. 1930-ban 441 fővárosi ügyvéd, 344 orvos, 583 köztisztviselő és 696 magántisztviselő tartozott ehhez a réteghez.²⁹

²⁴ Hoffman D.: i. m. 230–231.

²⁵ Illyefalvi I. L.: Az ügyvédek i. m. 71., 77.

²⁶ Laky D.: i. m. 83.

²⁷ Hoffman D.: i. m. 166–169.

²⁸ Illyefalvi I. L.: Az ügyvédek i. m.

²⁹ Az 1930. évi népszámlálás. VI. i. m. 124–127.

Összefoglalás

A tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy megvizsgáljam, életszínvonaluk emelése érdekében milyen stratégiákat követtek a magyarországi családok a két világháború között. Bár a fellelhető források nem igazán teszik lehetővé, hogy átfogó képet alkossunk magunknak, az ismert adatok alapján azonban kijelenthetjük: mind a társadalom középrétegeiben (diplomás és tisztviselőcsaládok), mind pedig a munkás és paraszti háztartások esetében a családok jelentős hányadában találtunk olyan háztartásokat, ahol egyidejűleg több kereső és többféle jövedelemforrás volt. A családok anyagi helyzetét tehát nem határozhatjuk meg egyes-egyedül a családfő főfoglalkozásából eredő jövedelem alapján, kívánatos az egyéb bevételi forrásokra is fényt deríteni. Ezek a források igen sokrétűek lehettek, a különböző mellékfoglalkozásokból, az al- és ágybélőtartásból származó pénzeszegek, a családtagok (a feleség és esetenként a gyerekek) keresete, valamint az egyéb bevételek (segélyek, kölcsönök, tárgyak elzálogosítása vagy eladása) a családok összjövedelmének akár a kétötödét is elérhette. A feldolgozott adatok arra utalnak, hogy a családok igen sokféle stratégiát követhettek, és jelentős különbségek adódtak a családfő képzettsége, főfoglalkozásból származó jövedelmének a nagysága, a család demográfiai helyzete (a gyermekek száma és életkora), illetve földrajzi fekvése (városi vagy falusi, esetleg kétlaki háztartás) szerint. Az így nyert kép természetesen nem alkalmas arra, hogy bemutassa a családok helyzetében bekövetkezett időbeli változásokat, a munkabérek emelkedéséből, vagy a család korösszetételének a változásából eredő hatásokat.³⁰ Felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a munkabérek makrogazdasági adatsorai mögött roppant különböző egyéni és csoportos életstratégiák húzódhattak meg, melyek úgyszintén jelentős hatással voltak a családok és háztartások életminőségének az alakulására.

ÁGNES POGÁNY

HOUSEHOLD INCOMES IN HUNGARY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Recent research has shown that the living standards of Budapest's blue-collar workers between the two world wars were more favourable than historians had once thought. A thorough analysis of wages reveals that skilled workers were not so badly off even during the years of economic crisis. We can find out more about the living standards of families by examining household diaries. Fifty families kept such diaries in 1930 at the request of the Budapest Statistical Office. An analysis of this source allows us to divide urban working-class households into four income categories on the basis of consumption unit income. *Low-income households* were the families of first-generation unskilled workers, where the head of the family was the only breadwinner and there were also many children in the family. *Average income households* were families where the total income was significantly higher owing to the presence of fewer children in the

³⁰ Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 1998. (Osiris tankönyvek) 299–300.

family as well as supplementary incomes provided by other members of the family but not primarily a higher income on the part of the head of the family. *Above average income households* were families where the head of the family received a skilled worker wage, his wife and other members of the family received more favourable wages, and where there were fewer children in the family. Children in such families began working at a young age; they did not continue their education. Meanwhile the children—and sometimes wives—of families comprising *high-income households* did not always have to work. The children could therefore continue their education (at secondary schools). The higher incomes of heads of families of such households was due to their ability to take on second jobs in addition to their well-paid factory jobs.

The author compares the main findings of the above microanalysis with the available macro-data for white-collar and intellectual households. On the basis of these data, the conclusion is drawn that households with two or more income sources were common both among the middle-classes and among the lower classes of urban and rural areas. Household incomes were lowest where such income sources were lacking and where there were many children.